

O NOUĂ PRIVIRE ASUPRA MANUSCRISULUI SLAVON NR. 2 DE LA FILIALA DIN CLUJ-NAPOCA A BIBLIOTECII ACADEMIEI ROMÂNE*

Mihail Khalid QARAMAH**

A Re-Examination of Slavonic Manuscript No. 2 from the Cluj-Napoca Branch of the Romanian Academy Library

Abstract. *The manuscript Cluj, BAR slav. 2, an Arhieratikon copied by a certain hieromonk Ghervasie of Putna, has attracted attention for its miniatures and presumed antiquity. Its dating has ranged from the late fifteenth century to the 1670s, but its liturgical formularies have not been examined. A comparative liturgiological analysis – alongside two Moldavian Arhieratika: Bucharest, BAR slav. 170 (1643) and Bucharest, BAR slav. 29 (1670–1671) – reveals strong similarities, suggesting a Moldavian prototype Hieratikon/Arhieratikon derived from Macarius' Leitourgikon (Wallachia, 1508), later revised and influenced by Ruthenian usage. This prototype, widespread from the late sixteenth to mid-seventeenth century, served as a standard. Accordingly, the manuscript Cluj, BAR slav. 2 may be dated between the late sixteenth century and, given Moldavian monastic conservatism, the mid-seventeenth century.*

Keywords: *Arhieratikon, Ghervasie of Putna, Byzantine-Slavonic liturgy, Romanian liturgical manuscripts, Moldavian liturgical conservatism.*

Cuvinte-cheie: *Arhieratikon, Ghervasie de la Putna, liturghia bizantino-slavă, manuscrise liturgice românești, conservatorism liturgic moldovean.*

Status quaestionis

Manuscrisul slavon nr. 2 de la filiala din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române a atras atenția cercetătorilor cărții vechi prin frumusețea miniaturilor sale și presupusa sa vechime. În primul rând, deși denumirea de *Liturghier* este în prezent întrebuițată pentru a identifica manuscrisul clujean, el este, de fapt, un *Arhieratikon*. În al doilea rând, nu există nicio însemnare în interiorul manuscrisului care să specifice anul copierii sale. Știm numai numele și originea copistului, consemnate în însemnarea acestuia, făcută cu cerneală din aur coloidal pe f. 7v: сiа ѿ ѿѿгiа пиѿ рѿкож грѿѿшиаго ермѿѿаха герѿасiа ѿ пиѿио („Această Liturghie a fost scrisă de mâna ieromonahului Ghervasie de la Putna).

Conform însemnării în limba română adăugate de preotul Ioan din Ragla în anul 1689 și cuprinsă între filele 172r și 195r, manuscrisul a fost cumpărat de Toader Olteanul de la Gligori Coșarcă din Bârgău, dăruindu-l preotului Ștefan din Dumitra Mică (astăzi Dumitrița, în județul Bistrița-Năsăud). Aflăm apoi, de la un anume Iosif, că manuscrisul a ajuns la

* Studiul de față a fost finanțat de Consiliul European pentru Cercetare prin programul pentru cercetare și inovare Orizont 2020 al Uniunii Europene (proiect ORTHPOL; acord de grant nr. 950287). Adresez mulțumiri d-nei dr. Anca Tatay pentru facilitarea accesului la manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2*.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: mihai.qaramah@uab.ro.

mitropolitul Teofil (Seremi) al Bălgradului (1692-1697), poate în urma unei vizite canonice a ierarhului sau prin altă modalitate. Acesta a donat manuscrisul „Bisearecii cei mici” din Maieri (Alba Iulia). Pe forța copertei II, același Iosif (care acum își menționează profesia „Diiacu”) reafirmă donația făcută de mitropolitul Teofil bisericii din Maieri, iar o notă în limba latină informează că acest lucru s-a întâmplat la 15 august 1696¹.

În *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (1958) acest manuscris a fost datat în 1492, fără nicio explicație². Vătășianu, bazându-se pe identitatea de nume dintre copistul manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2* și cel al unui *Sbornic*, copiat în 1475 de Ghervasie de la Mănăstirea Neamț, și aflat la Moscova³, precum și pe similaritățile vignetelor din manuscrisul clujean cu cele din manuscrisele moldovenești din ultimele decenii ale secolului al XV-lea, îl datează tot în timpul lui Ștefan cel Mare (fără a specifica un an anume)⁴. Emil Turdeanu preia datarea din *Repertoriu* și, asemenea lui Vătășianu, îl identifică pe Ghervasie de la Putna cu Ghervasie care a copiat *Sbornicul* de la Moscova și *Sintagma* lui Matei Vlastares (ms. *București, BAR slav. 172*)⁵ între 1472 și 1474⁶. Corina Nicolescu datează *Arhieraticonul* la sfârșitul secolului al XV-lea⁷, iar Elena Lința reia ipoteza datării în anul 1492⁸. În schimb, Radu Constantinescu afirmă că manuscrisul clujean ar data din anii 1635-1636, însă, asemenea cercetătorilor de dinainte, nu oferă niciun argument pentru ipoteza sa⁹.

Într-un studiu din 2007, Maria Székely afirmă că manuscrisul ar data fie din secolul al XV-lea, fie din veacul al XVI-lea, însă nu oferă niciun argument¹⁰. Contestarea datării în secolul al XV-lea este argumentată abia în anul 2011 de aceeași cercetătoare¹¹. În primul rând, bazându-se pe însemnarea preotului Ioan din Ragla, Maria Székely stabilește ca *terminus ante quem* al copierii *Arhiericonului* anul 1689, adică anul cumpărării manuscrisului de Toader Olteanu. Apoi, deși manuscrisul conține mai multe tipuri de filigrane, majoritatea însă mutilate, fiind dificil de reconstituit, Maria Székely se oprește asupra a două fragmente, primul reprezentând un trup cu genunchi flectat încadrat într-un scut, iar al doilea, un blazon ce conține capul unui sfânt, cu nimb, și o cruce latină. Cercetătoarea opinează că cele două fragmente ar fi format inițial un tot unitar și consideră că acesta ar fi reprezentat „o variantă

¹ Libidov 2020, p. 50-51.

² Berza, Nastase 1958, p. 432-433.

³ Pentru acest *Sbornic*, vezi Căndea 2012, p. 157.

⁴ Vătășianu 1959, p. 911.

⁵ Panaitescu 1959, p. 258-259.

⁶ Turdeanu 1985, p. 147.

⁷ Nicolescu 1964, nr. 17.

⁸ Lința 1980, p. 152-156.

⁹ Constantinescu 1984, p. 238.

¹⁰ Székely 2007, p. 157.

¹¹ Székely 2011.

ulterioară” a filigranului înregistrat sub numărul 7628 în albumul lui Charles Briquet, marcă produsă la Fabriano în 1602¹². Acest an devine, în opinia Mariei Székely, *terminus post quem* al manuscrisului.

Această tentativă de datare are însă câteva probleme. În primul rând, restul filigranelor prezente în manuscris (literele A și C cu trifoi între ele; floare de crin înscrisă în cerc, însoțită de contramarcă – trifoi; două semiluni alungite; trei semiluni groase) nu sunt luate în considerare pentru stabilirea datării. În al doilea rând, reconstituirea filigranului reprezentând un sfânt care se închină unei cruci latine seamănă în mică măsură cu filigranul 7628 din catalogul lui Briquet¹³. De asemenea, cele două fragmente nu se potrivesc perfect astfel încât să poată forma un întreg. În sfârșit, caracterul mult prea fragmentar al majorității filigranelor din manuscris nu permite o reconstituire exactă a acestora. Totuși, capul cu nimb din manuscrisul clujean este asemănător cu o serie de mărci filigranate provenite din Italia, catalogate în *Corpus Chartarum Italicarum*¹⁴, dar care nu au putut fi date cu exactitate. Existența unor asemenea mărci poate fi urmărită începând cu a doua parte a secolului al XVI-lea. De asemenea, în albumul întocmit de Velkon cu filigrane întrebuințate în documentele otomane se află mărci asemănătoare, dar nu identice cu cea din manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2*, date între 1635 și 1686¹⁵. Trebuie însă avut în vedere faptul că pe temeiul filigranelor nu se pot stabili datări definitive.

În continuare, Maria Székely evocă un alt copist ieromonah de la Putna, numit tot Ghervasie, care a activat în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, copiind două *Liturghiere (Arhieraticoane)*: primul, finalizat la 25 martie 1676 pentru mitropolitul Varlaam al Ungro-Vlahiei, se păstrează la Arhivele de Stat Regionale din Veliko Târnovo (fondul 156k, inventar 2, unitatea arhivistică 2)¹⁶, iar al doilea, încheiat în 4 ianuarie 1677, se păstrează în Biblioteca Academiei Române din București, cota *BAR slav. 652*. Comparând cele trei manuscrise, cercetătoarea conchide:

„Asemănarea scrisului, a ornamentelor mari, precum și a detaliilor arată că Liturghierul de la Cluj a fost copiat de aceeași mână care a lucrat și celelalte două Liturghiere. ... [E]ste vorba despre unul și același călugăr Ghervasie de la Putna” [subl. a.]¹⁷.

Și acest argument are punctele sale vulnerabile. În primul rând, școala de copişti și miniaturiști de la Putna s-a caracterizat prin fidelitatea față de tradiție și spiritul conservator. Astfel, cu greu poate fi atribuită paternitatea

¹² Székely 2011, p. 68.

¹³ Briquet 1907, p. 418.

¹⁴ Catalogul este disponibil online la: <https://cci-icpal.cultura.gov.it/>, accesat la 12 februarie 2025.

¹⁵ Velkov 2005, p. 361-362.

¹⁶ Pentru acest manuscris, vezi Biliarsky 2008, p. 202-204.

¹⁷ Székely 2011, p. 70.

manuscrisului unui copist anume numai pe baza ilustrației și chiar pe considerente paleografice, în lipsa unei note explicite a copistului prin care acesta își asumă lucrarea. În al doilea rând, nu se cunoaște cu exactitate cine a fost acest ieromonah Ghervasie. Studiile realizate de Ștefan Gorovei despre ieromonahul Ghervasie de la Putna, care a copiat cele două *Arhieraticoane* în Ungro-Vlahia, au scos la iveală următoarele informații cu privire la biografia a cel puțin un (iero)monah cu numele Ghervasie, de la Putna, în perioada 1641-1677:

- 1641: este atestat un proegumen al Putnei cu numele Ghervasie, în Ardeal;
- 1664 martie: este menționat un monah Ghervasie la Putna;
- 1665 ianuarie: Ghervasie, proegumen al Putnei, scrie *Evangeliarul* lui Istratie vodă Dabija;
- 1667 ianuarie: este atestat un egumen Ghervasie al Putnei;
- 1668 mai: este menționat Ghervasie, egumen al Putnei;
- 1674 septembrie-decembrie: Ghervasie, ieromonah de la Putna, copiază pomelnicul Mitropoliei din București;
- 1675 martie: Ghervasie, ieromonah de la Putna, copiază un manuscris neidentificat de cântări liturgice; nu se cunoaște locul unde a fost copiat manuscrisul.
- 1676 martie: Ghervasie, ieromonah de la Putna, scrie un *Arhieraticon* (Veliko Târnovo, fondul 156k, inventar 2, unitatea arhivistică 2) în Mitropolia din București;
- 1677 ianuarie: Ghervasie, ieromonah de la Putna, scrie un *Arhieraticon* (*București, BAR slav. 652*) în Mitropolia din București.

Gorovei opinează că toate aceste mențiuni, care se întind pe o perioadă de peste trei decenii, ar putea indica existența a două persoane cu același nume: Ghervasie proegumenul și Ghervasie monahul din 1664, ajuns ieromonah la un moment dat, apoi egumen în 1667, iar mai pe urmă călător în Țara Românească. Totuși, Gorovei nu exclude posibilitatea de a fi, de fapt, trei tizi¹⁸.

La rândul său, Maria Székely, identificându-l pe monahul Ghervasie din 1664 cu egumenul din 1667-1668 și copistul călător din Țara Românească, consideră că manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* ar putea fi datat în deceniile VII-VIII ale secolului al XVII-lea¹⁹. Totuși, argumentele pentru identificarea copistului manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2* cu ieromonahul Ghervasie aflat în Mitropolia din București nu sunt suficient de solide.

Într-un studiu relativ recent, Ana Dumitran redeschide problema datării manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2*. De data aceasta este adusă în discuție legătura originală a *Arhieraticonului*:

¹⁸ Gorovei 2012, p. 197.

¹⁹ Székely 2011, p. 70-71.

„Investigația realizată de restauratorul Alexandru Știrban a dovedit că însemnarea despre donarea cărții în 1696, scrisă pe forțașul copertei din spate, a fost o vreme acoperită de pielea care îmbracă placa de lemn. Cedarea aderenței cleiului și ieșirea la iveală a unor slove l-a determinat pe posesorul de atunci, probabil canonicul greco-catolic Ioan Micu-Moldovan, un reputat istoric, teolog și filolog, să încerce decuparea pielii. Zona bănuită a fi ocupată de însemnare a fost delimitată cu un instrument ascuțit, a cărui acționare a afectat și rândurile cu scriere. Desprinderea nu a fost posibilă fără să lase urme, astfel că resturi din piele au rămas lipite de forțaș. În acest caz, singura concluzie este că legătura actuală s-a făcut ulterior anului 1696, iar vechimea presupusă de uzura legăturii anterioare coboară datarea manuscrisului cu cel puțin un secol sau – de ce nu? – chiar două. Însă utilitatea acestei vechimi pentru discuția noastră rămâne sub un mare semn de întrebare, deoarece nu știm când a ajuns codicele în Transilvania. Cumpărarea sa în 1689 de la un locuitor din Bârgău (județul Bistrița-Năsăud) nu oferă neapărat și certitudinea că acolo fusese adus cu mult timp în urmă, poate chiar în veacul al XVI-lea”²⁰.

Deși cercetătoarea însăși recunoaște că această investigație nu oferă precizie în stabilirea datării manuscrisului, ea totuși oferă un indiciu care nu poate fi trecut cu vederea. Problema este că nu știm cu exactitate când a fost realizată noua legătură. Dacă presupunem că ea a fost făcută cândva în secolul al XVIII-lea, chiar în a doua sa jumătate, iar legătura anterioară ar fi într-adevăr mai veche cu 100-150 de ani, atunci manuscrisul ar putea fi datat la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul veacului al XVII-lea. Se cunoaște faptul că în jurul anului 1585 un anume Ghervasie a ajuns egumen al Putnei²¹. Nu avem cunoștință dacă acesta a fost și copist, dar nu putem nici exclude, un asemenea caz nefiind o raritate. Mai mult, numele Ghervasie era destul de popular, astfel încât copistul manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2* ar putea fi o persoană diferită de toți omonimii menționați deja. Problema rămâne deci nerezolvată.

Ceea ce nu s-a realizat până acum a fost cercetarea formularelor liturgice propriu-zise. Studiul liturghiologic ar putea oferi indicii pentru datarea cu aproximație a manuscrisului. Desigur, manuscrisul nu poate fi studiat izolat de alte documente presupuse a fi contemporane. Dintre cele două Liturghiere (*Arhieraticoane*) cunoscute a fi copiate de ieromonahul Ghervasie de la Putna în secolul al XVII-lea, doar manuscrisul *București, BAR slav. 652* mi-a fost disponibil pentru acest studiu. Alte două manuscrise importante, la rândul lor *Arhieraticoane*, și care prezintă multe similarități cu manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* sunt manuscrisele *București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*. De asemenea, nu pot fi trecute cu vederea edițiile tipărite ale *Slujebnicului*.

²⁰ Ana Dumitran, *Nivele superioare de organizare bisericească la românii din Transilvania în secolele XV-XVI și reflectarea lor în patrimoniul de carte religioasă păstrat*, studiu în curs de publicare la Editura Brepols, într-un volum editat de Ana Maria Gînsac. Sunt recunoscător d-nei Ana Dumitran pentru că mi-a oferit manuscrisul său în avans.

²¹ Dan 1905, p. 118.

Pentru acest studiu sunt luate în considerare ediția ieromonahului Macarie, tipărită la Mănăstirea Dealu în anul 1508, *Slujebnicele* tipărite la Vilnius în 1583 și 1598, precum și cel tipărit la Striatin în 1604, alături de alte ediții menționate pe parcursul studiului.

Conținutul manuscriselor *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29, București, BAR slav. 170 și București, BAR slav. 652*

Toate cele patru manuscrise sunt *Arhieraticoane*, având calitate caligrafică și artistică deosebite. Manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* conține 197 de file (2 file de pergament: f. 16 și f. 23), având format *in quarto*, 23 x 18 cm, cu 13 rânduri pe pagină²². Cuprinsul său este următorul:

1. f. 3r-4r: Rânduiala hirotosirii purtătorului de lumini și a dipotatului;
2. f. 4v- 5v: Rânduiala hirotosirii citețului și a psaltului;
3. f. 6r-7v: Rânduiala hirotosirii ipodiaconului;
4. f. 8r-14r: Rânduiala Dumnezeieștii Slujbe, întru care și Diaconstvele;
5. f. 16r-69r: Dumnezeiasca Slujbă a celui între sfinți părintele nostru Ioan Hrisostom (✓CHR);
6. f. 37v-42v: Rânduiala hirotonirii preotului;
7. f. 54v-59r: Rânduiala hirotonirii diaconului;
8. f. 71r-111v: Dumnezeiasca Slujbă a celui între sfinți părintele nostru Vasile cel Mare (✓VAS; incipitul lipsește; f. 71r-v este ruptă);
9. f. 112r-134r: Dumnezeiasca Slujbă a Darurilor Înainte-sfințite;
10. f. 135r-146v: Rânduiala diaconească (*Diaconicon*) la Vecernia cea mare;
11. f. 146v-152v: Rânduiala Utreniei;
12. f. 153r-158v: Otpusturile zilelor de rând și ale praznicelor;
13. f. 158v-159r: Ecfonisele Utreniei Paștelui;
14. f. 159v-160v: Rugăciune pentru coliva sfinților;
15. f. 160v-163r: Rugăciunea (rânduiala) binecuvântării colivei pentru cei adormiți;
16. f. 164r-171r: Rugăciune pe care o spune arhierul sau duhovnicul pentru iertarea tuturor păcatelor;
17. f. 172r-196v: Slujba Sfintei Împărtășiri.

Manuscrisul *București, BAR slav. 170* a fost copiat de Ivanco, în Episcopia Rădăuților, lucrarea fiind încheiată la 25 mai 1643, cu cheltuiala marelui logofăt Theodor Ianovici, care a dăruit *Arhieraticonul* duhovnicului său, mitropolitului Varlaam al Moldovei, conform celor două însemnări de la f. 14v-15r și f. 158v. Manuscrisul are 169 de file, 21 x 15 cm, cu 14 rânduri pe pagină²³.

²² Libidov 2020, p. 47-51.

²³ Panaitescu 1959, p. 254-256.

Manuscrisul *București, BAR slav. 29* are 100 de file, 28 x 21 cm, cu 17 rânduri pe pagină. Nu se cunoaște copistul manuscrisului²⁴. Acest *Arhieratikon* a fost dăruit de mitropolitul Teodosie al Moldovei la 1 septembrie 1675 Mănăstirii Bogdana, pe care o păstorise ca egumen înaintea hirotonirii sale ca episcop de Rădăuți. Teodosie este pomenit în cadrul mijlocirilor anaforale Liturghiei Sfântului Ioan Hrisostom, f. 28r, drept *ѣрѣкѣрѣ Ѡѣѡѡѡѣа*, iar nu ca mitropolit, astfel încât se poate presupune că anul 1671 este *terminus ante quem* al copierii manuscrisului, întrucât în acest an Teodosie este ridicat la rangul de mitropolit al Moldovei. Panaitescu datează manuscrisul în secolul al XVII-lea, însă îl confundă pe mitropolitul Teodosie al Moldovei cu mitropolitul Teodosie al Ungro-Vlahiei, căruia îi atribuie semnătura de pe f. 5v. Se pare însă că această iscălitură nu aparține lui Teodosie al Moldovei, ci lui „Ghedeon arhiepiscop și mitropolit Suceavschi”²⁵. Astfel, manuscrisul trebuie să fi fost copiat după hirotonirea lui Teodosie ca episcop de Rădăuți și înainte de retragerea din scaunul mitropolitan al lui Ghedeon, și anume cândva între 1670 și iulie 1671. Probabil acesta a fost o perioadă chiar *Arhieratikonul* personal al lui Teodosie, episcop de Rădăuți, iar semnătura mitropolitului Ghedeon a rezultat foarte posibil în urma unei vizite canonice a acestuia în eparhia păstorită de Teodosie.

Ultimul *Arhieratikon*, manuscrisul *București, BAR slav. 652*, are 83 de file, 27,5 x 19,5 cm. Conform însemnării de la f. 68v, a fost copiat în Mitropolia Bucureștilor de ieromonahul Ghervasie de la Mănăstirea Putna, „străin din Țara Moldovei”, lucrarea fiind încheiată în 4 ianuarie 1677 și comandată de spătarul Buhuș și soția lui, Safta, pentru episcopul Daniil de Strehaiia²⁶.

În tabelul de mai jos sunt redată conținuturile acestor trei *Arhieraticoane*:

<i>București, BAR slav. 29</i>	<i>București, BAR slav. 170</i>	<i>București, BAR slav. 652</i>
Rânduiala Dumnezeieștii Slujbe, întru care și Diaconstvele	✓	x
Dumnezeiasca Slujbă a celui între sfinți părintele nostru Ioan Hrisostom	✓	✓
Dumnezeiasca Slujbă a celui între sfinți părintele nostru Vasile cel Mare	✓	✓
Dumnezeiasca Slujbă a Darurilor Înainte-sfințite	✓	x

²⁴ Panaitescu 1959, p. 44-45.

²⁵ Îi sunt recunoscător domnului profesor univ. dr. Petronel Zahariuc pentru că a avut amabilitatea de a descifra semnătura.

²⁶ Panaitescu, Mihail 2018, p. 73-74.

<i>Diaconicon</i> la Vecernia cea Mare	x	x
Rugăciunea plecării capetelor de la Utrenie	x	x
Optusturile în tot anul	✓	x
Ecfonisele Utreniei pascale	✓	x
Rugăciune pentru coliva sfinților	x	x
Rugăciune (Rânduiala) pentru coliva celor adormiți	x	x
Rugăciunea pe care o citește arhiereul sau duhovnicul pentru iertarea greșelilor celor de voie și celor fără de voie	[✓ mai jos]	[✓ mai jos]
Rânduiala hirotresirii purtătorului de lumini și a dipotatului	✓	✓
Rânduiala hirotresirii citețului și a psaltului	✓	x
Rânduiala hirotresirii ipodiaconului	✓	✓
Rânduiala hirotonirii diaconului	✓	✓
Rânduiala hirotonirii preotului	✓	✓
x	Rânduiala hirotonirii episcopului sau a mitropolitului, sau a patriarhului	x
x	Rugăciunea când se așază mitropolitul și intră întâi în cetate, și citește rugăciunea înaintea cetății	x
	Rugăciunea pe care o citește arhiereul sau duhovnicul pentru iertarea greșelilor celor de voie și celor fără de voie	<i>Moliva [de iertare] când cetește arhiereul unuia</i>
		<i>Iar aceastăaltă se citiaște pentru mulți</i>

Deși *Arhieratiocoane*, manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* conțin și rânduiala pregătirii darurilor (Ritul Punerii-înainte/Proscomidia), săvârșită de un preot, asistat de diacon, manuscrisul *București, BAR slav. 652* este singurul căruia îi lipsește acest rit. Panaitescu a considerat că manuscrisul este un „exemplar complet”²⁷, însă Zamfira Mihail, evocând legătura deșirată de la călcâiul și umărul foilor, consideră că nu este exclus să fi existat inițial mai multe foi sau caiete cusute²⁸, care ar fi putut conține deci și Ritul Punerii-înainte. Alte două *Arhieratiocoane* anterioare din Țara Românească, și anume manuscrisul *București BAR rom. 1790*, cunoscut drept *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan al Ungro-Vlahiei²⁹, și manuscrisul *Cluj, BAR rom. 1216*³⁰, conțineau, de asemenea, acest rit. Totuși, conform descrierii făcute de Biliarsky celui de-al doilea *Arhieraticon* copiat de ieromonahul Ghervasie și păstrat la Arhivele de Stat Regionale din Veliko Târnovo, acesta începea, asemenea manuscrisului *București, BAR slav. 652*, tot cu CHR, ceea ce întărește posibilitatea că nici cel dintâi manuscris nu ar fi cuprins Ritul Proscomidiei. Totodată, manuscrisul *București, BAR slav. 652*, asemenea *Arhieraticonului* de la Veliko Târnovo, nu conține formularul Liturghiei Darurilor Înainte-sfințite. Acest formular lipsește și din manuscrisele *București, BAR rom. 1790* și *Cluj, BAR rom. 1216*.

Rânduiala diaconală din cadrul Vecerniei Mari (cu Litia și binecuvântarea pâinilor) este cuprinsă numai în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29*. O particularitate a acestui formular, ce merită a fi evidențiată, este întrebuițarea rugăciunii „Bunule iubitorule-de-oameni Împărate ...” drept molitvă a intrării. Aceasta nu are un echivalent grecesc cunoscut, însă utilizarea ei în cadrul vohodului Vecerniei are origine balcanică, întâlnind-o cu acest scop în *Liturghierul* lui Macarie³¹ și în celelalte ediții ale *Slujebnicului* sârbesc din secolul al XVI-lea. Această practică a fost adoptată și în tradiția ruteană, rugăciunea regăsindu-se în formularul Vecerniei din *Slujebnicul* tipărit la Striatin în anul 1604 (p. 437), precum și în edițiile ulterioare³². În manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* este inclusă și rânduiala sau tipicul Utreniei. Cele două formulare pot fi întrebuițate atât împreună, pentru priveghere, cât și separat, formularul Vecerniei având apolisul redat. În manuscrisul *București, BAR slav. 29* însă nu este redată decât rugăciunea plecării capetelor de la sfârșitul Utreniei, urmată de apolisul acestei slujbe.

Toate manuscrisele conțin o rugăciune pentru iertarea păcatelor: „Doamne Iisuse Hristoase Dumnezeu nostru, Fiule și Cuvântul lui Dumnezeu

²⁷ Vezi nota descriptivă a lui P. P. Panaitescu în Mihail 2011, p. 41.

²⁸ *Ibidem*, p. 44.

²⁹ Pentru acest manuscris, vezi Velculescu *et alii* 2021; Velculescu, Olar 2010.

³⁰ Pentru acest manuscris, vezi Velculescu *et alii* 2013.

³¹ Vezi Macarie 2008.

³² În edițiile *Slujebnicului* mitropolitului Petru Movilă (1629 și 1639) acestei rugăciuni îi este alăturată și cea tradițională a intrării din practica grecească, întrebuițată și în prezent.

cel viu, Păstorule și Mielule Care ridici păcatele lumii ...”³³. În manuscrisul *București, BAR slav. 652* aceasta este redată în două variante, pentru cazul în care este spusă de arhieru pentru o singură persoană sau pentru mai multe, situație întâlnită și în manuscrisul *București, BAR rom. 1790*.

Spre deosebire de celelalte manuscrise, *București, BAR slav. 170* conține rânduiala hirotonirii episcopului, precum și o rugăciune pe care o rostește ierarhul când intră prima oară în cetatea sa de reședință³⁴.

Manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29* au un conținut similar. Cel dintâi *Arhieraticon* conține însă rânduiala hirotonirii preotului și pe cea a hirotonirii diaconului integrate în CHR. De asemenea, manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* conține și Rânduiala Sfintei Împărtășiri³⁵.

În continuare, sunt analizate formularele euharistice din manuscrisele studiate, întrucât acestea pot oferi cele mai multe indicii pentru la stabilirea datării manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2*.

Proscomidia, CHR și VAS

A) *Proscomidia*

Ca în cazul formularelor euharistice, și pentru Ritul Proscomidiei copiștii manuscriselor *Cluj, BAR slav. 2*, *București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* nu oferă decât părțile rostite de preot, fără rubrici. Abia cu ritualul acoperirii și tămâierii darurilor sunt indicate și părțile diaconului.

În cele trei manuscrise, Ritul Proscomidiei este precedat de titlul „Rânduiala Dumnezeieștii Slujbe, întru care și Diaconstvele”, titlu folosit în

³³ Pentru prototipul grecesc al acestei rugăciuni, vezi Arranz 1991, p. 102-109.

³⁴ Această rugăciune reprezintă o parafrază a cuvântării pastorale atribuite lui Filotei Kokkinos, compuse cu ocazia ridicării acestuia la treapta de mitropolit de Heraclea. Rugăciunea apare în traducere slavonă în manuscrisele sud-slave din secolul al XV-lea și a fost inclusă în *Trebnicul* sârbesc tipărit la Veneția în anul 1570 (Nikol'skii 1885, p. 33-42).

³⁵ Rânduiala nu conține și canonul imnografic. Structura ei este următoarea: binecuvântarea de început, imnul „Împărate ceresc ...” și rugăciunile trisaghionului, invitatoriu, Ps. 50, Simbolul credinței, troparele: „Când slăviții ucenici...”, „Cinei Tale ...”, „Pe Cel ce S-a răstignit pentru noi ...” (condacul din Marea Vineri), Ps. 50 (dublare?), rugăciunile: „Precum voi sta înaintea înfricoșătorului...” (fără atribuire; în formularul actual este atribuită Sfântului Simeon Metafrast), „Stăpâne, Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeuul nostru, izvorul vieții ...” (atribuită Sfântului Vasile cel Mare), „Doamne, știu că nu sunt vrednic ...” (atribuită Sfântului Ioan Hrisostom), „Cel ce singur ești curat și fără stricăciune, Doamne ...” (atribuită Sfântului Simeon Metafrast), „Știu, Doamne, că întru nevrednicie mă împărtășesc ...” (fără atribuire; în formularul actual este atribuită Sfântului Vasile cel Mare), „Cred, Doamne, și mărturisesc” (fără atribuire; în formularul actual este atribuită Sfântului Ioan Hrisostom), „La mulțimea îndurărilor Tale ...” (fără atribuire; rugăciunea nu face parte din Ceaslovul actual), stihurile atribuită Sfântului Simeon Metafrast („Iată, mă apropii ...”), rugăciunea „Nu spre judecată ...” (versiune mai elaborată decât cea actuală), Ps. 72, 27. Urmează rugăciunile de mulțumire după cuminecare: „Trupul Tău cel sfânt, Doamne ...” (atribuită Sfântului Chiril al Alexandriei), „Mulțumesc Ție, iubitorule-de-oameni, pentru multa Ta bunătate ...” (fără atribuire; rugăciunea nu face parte din rânduiala actuală), „Părtaș învrednicindu-mă a fi precuratului Tău Trup ...” (fără atribuire; rugăciunea nu face parte din rânduiala actuală).

traducerea sârbească athonită a *Diataxei* lui Filotei Kokkinos³⁶. Totuși, formularul nu începe cu cinstirea icoanelor, ci direct cu rugăciunea „Doamne, trimite mâna Ta ...”, fapt ce ne lasă să înțelegem că în prototipul întrebuițat de copist aceasta nu era precedată de rugăciunile trisaghionului, troparele penitențiale și troparele icoanelor, ca în *Slujebnicele* rutene tipărite la Vilnius în 1583 și în 1589 (acestea conțin un rit al intrării foarte elaborat), la Striatin în 1604, la Vilnius în 1617 și în edițiile ulterioare, ori ca în *Liturghierul* de la Dealu din 1646³⁷, ci era similar celui din *Liturghierul* lui Macarie. Urmează stihul „Dumnezeule, curățește-mă ...”, ce se rostește când preotul face trei închinăciuni în fața sfintei mese, și binecuvântarea rostită de preot când dă permisiune diaconului să se înveșmânteze: „Binecuvântat este Dumnezeul nostru ...”. Sunt redată apoi rugăciunile obișnuite la înveșmântarea preotului, întocmai ca în *Liturghierul* lui Macarie. Numai în manuscrisul *București, BAR slav. 29* stihurile înveșmântării sunt atribuite episcopului, însă aceasta este cel mai probabil o greșală a copistului, întrucât nu sunt indicate și veșmintele treptei episcopale.

După rugăciunile înveșmântării, cele trei manuscrise indică iarăși stihul „Dumnezeule, curățește-mă ...”, pe care preotul îl rostește când face trei închinăciuni înaintea proscomidiarului. Apoi, este redat troparul „Răscumpăratu-ne-ai pe noi ...”, adică începutul propriu-zis al Proscomidiei. După cum am menționat deja, nu este oferit niciun text aparținând diaconului. Se remarcă lipsa Ps. 44, 11, rostit când preotul așază mirida Născătoarei-de-Dumnezeu pe disc. Acest stih lipsește și din *Liturghierul* lui Macarie, dar și din *Slujebnicele* de la Vilnius din 1583 și din 1598, fiind inclus prima oară în *Slujebnicul* de la Striatin din 1604 (p. 29). Din prescura a treia se scotea o singură miridă pentru sfinți, întocmai după cum îndruma și *Liturghierul* lui Macarie, însă spre deosebire de această ediție, în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* Sava cel Sfințit (al Serbiei) nu este inclus în rândul ierarhilor, iar din rândul cuvioșilor lipsesc: Onufrie, Atanasie Athonitul și Simeon Sârbul, fiind însă inclus Teodosie (cel Mare). Scoaterea unei singure miride pentru sfinți din prescura a treia este prevăzută și de *Slujebnicele* de la Vilnius din 1583 (f. 20r) și 1598 (f. 21v-22r), prima ediție slavonă care atestă practica scoaterii a nouă miride fiind *Slujebnicul* de la Striatin din 1604. Această dezvoltare a Ritului Proscomidiei este atestată prima oară de două *Evhologhii* grecești tipărite la Veneția în 1580, cea dintâi editată de Venedictos Episcopoulos, iar a doua de Theophanes Logaras³⁸ și se impune în prima jumătate a secolului al XVII-lea în tradiția

³⁶ Textul *Diataxei* athonite în slavonă a fost editat de Afanas'eva 2015, p. 386 și urm.

³⁷ Vezi Qaramah 2024, p. 76-77.

³⁸ Andreev 2021, p. 59-60.

slavă (atât est-slavă, cât și balcanică³⁹) care este mai conservatoare decât cea grecească. Faptul că vechea practică mai este atestată în Biserica Moldovei până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea este un fapt semnificativ.

Spre deosebire de *Liturghierul* lui Macarie, manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* conțin pomenirea preotului pentru sine însuși după comemorarea celor adormiți. Prima ediție tipărită slavonă a *Slujebnicului*, în care pomenirile personale ale diaconului, precum și a lui proprie au fost eliminate, iar în loc a fost introdusă pomenirea de sine a preotului, este cea tipărită la Vilnius în 1583. Conform acestei ediții, la a șaptea prescură preotul rostea: „Pomenește, Doamne, pe cei ce ne urăsc și pe cei ce ne iubesc, pe cei ce ne-au dat milostenie și pe cei care ne-au poruncit nouă nevrednicilor să ne rugăm pentru ei”. Apoi, se pomenea pe sine, cu aceeași formulă prevăzută în manuscrisul clujean: „Pomenește, Doamne, după mulțimea îndurărilor Tale, și a mea nevrednicie, și îmi iartă toată greșeala cu voi și fără voie” (f. 25r-v). O formulă ușor diferită este indicată în *Slujebnicul* tipărit la Vilnius în 1598 (f. 22v). Pomenirea pentru sine a preotului din *Slujebnicul* din 1583 va fi preluată în *Slujebnicul* de la Striatin din 1604 (p. 38) și în edițiile rutene ulterioare.

În manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*, CHR începe cu rugăciunea tămâierii, aceasta fiind o caracteristică arhaică a redactării sârbești a *Diataxeii* lui Filotei⁴⁰, specifică și *Liturghierului* lui Macarie. Edițiile tipărite ale *Slujebnicului* rutean (începând cu cea din 1583) nu mai respectă această caracteristică, formularul CHR debutând cu binecuvântarea: „Binecuvântată este împărăția ...”.

Urmează ritual acoperirii darurilor în concordanță cu *Liturghierul* lui Macarie. Spre deosebire de Ritual Punerii-înainte, de data aceasta sunt redată și replicile diaconului. Totuși, spre deosebire de *Liturghierul* lui Macarie, în cele trei manuscrise s-ar părea că, după Rugăciunea Punerii-înainte, rostirea troparului „În mormânt cu trupul ...” și a Ps. 50 este atribuită preotului, iar nu diaconului, care în mod normal ar trebui să săvârșească tămâierea în acel moment. Această ipoteză este susținută de faptul că după ecfonisul rugăciunii, spus de preot, conjuncția *raže* este urmată imediat de incipitul troparului, fără a fi menționat diaconul. Rubricile indică apoi rostirea troparului „Împărate ceresc ...”, a stihurilor de început („Slavă întru cei de sus ...”) și dialogul dintre preot și diacon, ca în *Liturghierul* lui Macarie.

B) *Liturghia Cuvântului*

Spre deosebire de manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*, manuscrisul *București, BAR slav. 652* CHR

³⁹ Spre exemplu, un *Arhieraticon* păstrat la Mănăstirea Dečani, nr. 135, ce datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea - începutul veacului al XVII-lea, atesta nouă practică a celor nouă miride pentru sfinți (f. 28v și urm.).

⁴⁰ Vezi Afanas'eva 2015, p. 187.

începe cu rugăciunea antifonului întâi din cadrul enarxei, fără a fi redată binecuvântarea de început și litiile diaconale. În manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29* rugăciunile antifoanelor sunt plasate la sfârșitul litiilor, fiind urmate de ecfonisele lor, după cum este firesc. Acest fapt este valabil și în cazul manuscrisului *București, BAR slav. 170* doar în privința rugăciunilor antifonului al II-lea și al III-lea, în cazul rugăciunii celui dintâi aceasta fiind precedată de ecfonisul său. În *Liturghierul* lui Macarie însă rugăciunile antifoanelor erau plasate după antepenultima cerere a litiilor, iar ecfonisele erau așezate separat la sfârșitul litiilor. Totuși, în toate manuscrisele, ca în *Liturghierul* lui Macarie, rugăciunea trisaghionului este precedată, ilogic, de ecfonisul său.

Conform manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2* prima intervenție a episcopului are loc prin rostirea rugăciunii intrării, însă copistul indică pe cel care trebuie să rostească rugăciunea prin termenul *сѣдникъ*, care poate însemna atât preot, cât și episcop, cu sensul din urmă fiind întrebuițat la începutul secțiunii postsanctusului în CHR (f. 47r). În restul manuscrisului, pentru preot este folosit termenul *юреи*. Totuși, în *Liturghierul* lui Macarie, termenii *сѣдникъ* și *юреи* sunt interschimbabili. Termenul *сѣль* (*свѣтитель*) este folosit prima oară pentru a-l identificat pe cel care rostește binecuvântarea intrării cu Evangheliarul („Binecuvântată este intrarea ...”), această denumire pentru episcop fiind întrebuițată în continuare cu preponderență. În manuscrisul *București, BAR slav. 29* toate rugăciunile sunt atribuite episcopului, desemnat prin termenul *сѣль*, dar – în cazuri rare – și prin *сѣдникъ* (situație întâlnită, spre exemplu, la rugăciunea Herucului, f. 17v), pe când în manuscrisul *București, BAR slav. 170* este întrebuițat cu precădere termenul *юреи*, acesta fiind, din când în când, înlocuit de cuvântul *сѣдникъ*. Acest fapt este neobișnuit, mai ales că vorbim de un *Arhieraticon*.

Niciun manuscris nu redă stihurile 15-16 ale Ps. 79, pe care le rostește episcopul în mod obișnuit când se cântă trisaghionul. Binecuvântarea tronului de sus respectă forma din *Liturghierul* lui Macarie în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2*, *București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*, lipsind însă din manuscrisul *București, BAR slav. 652*. De asemenea, în acest ultim manuscris, spre deosebire de celelalte, rugăciunea rostită de protos, când îl binecuvântează pe diacon înainte de citirea Evangheliei, o invocă întâi pe Născătoarea-de-Dumnezeu, iar apoi pe evanghelistul din a cărui scriere se citește. Restul *Arhieraticoanelor* conțin rugăciunea în versiunea redată de *Liturghierul* lui Macarie.

Mai multe diferențe între manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2*, *București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*, pe de o parte, și *Liturghierul* lui Macarie, pe de altă parte, sunt observate în cazul ecteniei. Mai jos sunt redată schematic conținuturile celor două versiuni:

<i>Liturghierul lui Macarie</i>	<i>Cluj, BAR slav. 2 / București, BAR slav. 29 / București, BAR slav. 170</i>
Să zicem toți, din tot sufletul ...	✓
Doamne, Atotțiitorule ...	✓
Miluieste-ne pe noi, Dumnezeule ...	✓
Cerere pentru împărați (țari)	Cerere pentru domnitor
Cerere pentru împărăteasă (țarină)	Cerere pentru episcop
Cerere pentru egumen și frați	✓
Cerere pentru cei ce au slujit și slujesc în mănăstire	✓
(opțional) În lume: cerere pentru poporul ce stă înaintea	Cerere „pentru toți ortodocșii creștini” (ms. <i>Cluj, BAR slav. 2</i>) // „pentru toți frații noștri și toți creștinii” (<i>București, BAR slav. 29, București, BAR slav. 170</i>)

O altă diferență privește plasarea rugăciunii ecteniei. În *Liturghierul* lui Macarie, aceasta este poziționată după a treia cerere, iar ecfonisul său este redat la sfârșitul ecteniei, în vreme ce în cele trei manuscrise de mai sus rugăciunea, împreună cu ecfonisul, conchid ectenia.

C) *Liturghia Euharistică*

În continuare, în toate cele patru manuscrise desfacerea antimisului este indicată înainte de prima rugăciune a credincioșilor, ca în *Liturghierul* lui Macarie.

În privința Intrării Mari, manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 170* respectă cel mai fidel simplitatea formularului din *Liturghierul* lui Macarie – deși sunt oferite numai textele liturgice, fără rubrici –, după cum se poate observa din tabelul comparativ de mai jos:

<i>Liturghierul lui Macarie</i>	<i>Cluj, BAR slav. 2; București, BAR slav. 170</i>	<i>București, BAR slav. 29</i>	<i>BAR slav. 652 (VAS, f. 34-37)</i>
Rugăciunea Heruvicului	✓	✓	✓
x	x	x	Episcopul: Ps. 50
x	x	x	Episcopul își spală mâinile + Ps. 25,6
(nu este redat textul imnului Heruvic)	Imnul Heruvic	✓	(nu este redat textul imnului Heruvic)
Diaconul: „Dumnezeule, curățește-mă ...”	✓ ms. <i>București, BAR slav. 170</i>	x	x

(tămâiază darurile la proscomidiar)	x – ms. <i>Cluj, BAR slav. 2</i>		
Diaconul: „Înalță, stăpâne” (preotul pune aerul pe umărul diaconului)	✓	✓	x
Preotul: „Înălțați...” (✓Ps. 133,2; episcopul pune discul pe capul diaconului)	✓	✓	x
Pomenirea generală: „Pe voi pe toți ...”	✓	✓	x
Preotul: Ps. 23,9 (intrarea cu darurile în ieration)	✓	✓	Episcopul: ✓
Diaconul: Ps. 117,26a-27a	✓	✓	Episcopul: ✓
x	x	Diaconul: „Să pomenească Domnul Dumnezeu preoția ta ...”	x
x	x	Episcopul: „Să pomenească Domnul Dumnezeu diaconia ta ...”	x
Preotul: „Iosif cel cu bun chip ...” (depunerea discului pe altar)	✓	✓	✓
x	x	Episcopul: Ps. 51,19-20 (tămâierea darurilor)	✓
Preotul pomenește pe diacon	✓	Episcopul: „Pomenește-mă, frate și împreună slujitorule” Diaconul: „Să pomenească Domnul	x

		Dumnezeul preoția ta ...”	
Preotul: Ps. 51,19-20 (tămâierea darurilor)	✓	x	x
Preotul: „Pomenește-mă, stăpâne”	✓	Episcopul: „Pomenește-mă, stăpâne sfinte”	Episcopul: „Binecuvântați, părinți sfinți, și vă rugați pentru mine”
Diaconul: Lc. 1,35	✓	Episcopul: Lc. 1,35	Soborul: Lc. 1,35
x	x	Diaconul: „Același Duh să slujească împună cu noi în toate zilele vieții noastre”	x
Diaconul: „Pomenește-mă, stăpâne sfinte”	✓	✓	Soborul: „Roagă- te pentru noi, cinstite stăpâne”
Preotul: „Să te pomenească Domnul ...”	✓	✓	Episcopul: „Să vă pomenească ...”

Manuscrisul *București, BAR slav. 652* este singurul care menționează recitarea Ps. 50 după rugăciunea Heruvicului. Din context rezultă că psalmul era spus de episcop, în vreme ce diaconul săvârșea tămâierea. O practică similară, dar pentru o celebrare preoțească, este atestată de prima ediție, din anul 1629, a *Slujebnicului* mitropolitului Petru Movilă (CHR, p. 35), precum și de manuscrisul *București, BAR rom. 1790*, bazat pe ediția lui Movilă⁴¹. Același manuscris precizează și actul spălării mâinilor episcopului, acest gest fiind o particularitate a celebrării episcopale. Lipsa acestui element din celelalte *Arhieraticoane* nu este însă o surpriză, având în vedere că și alte elemente ale celebrării episcopale lipsesc. Este o altă dovadă a faptului că prototipul întrebuițat de copiiști a constat într-un formular preoțesc.

Manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* redau textul imnului Heruvic conform versiunii slavone athonite a *Diataxe*⁴². Un aspect arhaic al ritului, și anume tămâierea săvârșită de diacon asupra darurilor depuse la proscomidiar, în timp ce rostește stihul

⁴¹ Spre deosebire de ediția Mitropolitului Movilă din 1629, *Slujebnicul* de la Striatin (p. 121) atribuia diaconului recitarea psalmului, în timp ce săvârșea tămâierea. Ediția a doua a lui Movilă, din anul 1639 (p. 285), indică atât preotul, cât și diaconului să rostească Ps. 50.

⁴² Pentru particularitățile textuale slavone ale imnului Heruvic, vezi Taft, Parenti 2014, p. 163-165. Pentru textul grecesc al imnului Heruvic conform celei mai vechi redactări, păstrate în Psaltirea Hludov (850), vezi Tucker 2023, p. 358.

„Dumnezeule, curățește-mă ...”, este consemnat doar în manuscrisul *București, BAR slav. 170*. Acest fapt nu înseamnă însă că autorii manuscriselor *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29* nu mai știau practica, ci, de vreme ce textul stihului îl privește doar pe diacon, probabil l-au omis, trecând direct la îndemnul diaconal adresat preotului/episcopului⁴³. Mai departe, pomenirea generală lipsește numai din manuscrisul *București, BAR slav. 652*, însă acest fapt nu înseamnă că ea nu avea loc. În continuare, dialogul dintre episcop și diacon, ce constă în stihurile Pss. 23 și 117, lipsește din manuscrisul *București, BAR slav. 652*, unde Ps. 117, 26a-27a este atribuit episcopului. Conform *Slujebnicului* de la Vilnius din 1583 (f. 65v-66r) ambele extrase psalmice sunt rostite de preot, iar potrivit *Cinovnikului* vechilor ritualiști (care are la bază manuscrisele *GIM Syn. 680* și *GIM Syn. 909* ale Liturghiei arhieresti pre-nikoniene), stihurile sunt rostite de episcop⁴⁴. În manuscrisul *București, BAR slav. 29* dialogul dintre episcop și diacon este elaborat cu pomeniri reciproce suplimentare. În tradiția ruteană, această practică este atestată de prima ediție a *Slujebnicului* mitropolitului Movilă (1629; CHR, p. 42). Totuși, aceste pomeniri sunt mult mai vechi, fiind atestate în practica grecească de manuscrisul *EBE 662* (sec. XIII) și de *Diataxa* lui Filotei Kokkinos⁴⁵.

Conform tuturor documentelor, la depunerea darurilor pe altar se rostea numai troparul „Iosif cel cu bun chip ...” (în redactarea scurtă, întrebuițată în Marea Sâmbătă; manuscrisul *București, BAR slav. 652* oferă doar incipitul), aspect arhaic regăsit în *Liturghierul* lui Macarie. Totuși, în privința dialogului care urma între episcop și diacon sau sobor, forma arhaică și corectă (atestată de *Liturghierul* lui Macarie)⁴⁶ este redată doar în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2*, *București, BAR slav. 170* și *București, BAR slav. 652*, nu și în *București, BAR slav. 29*, în care dialogul are o formă relativ similară celei din *Slujebnicul* de la Striatin (p. 129-130).

În privința riturilor anaforale, singura diferență semnificativă a celor patru manuscrise față de *Liturghierul* lui Macarie este includerea în *Arhieraticoane* a troparului Ceasului al III-lea numai în CHR în cazul manuscriselor *Cluj, BAR slav. 2*, *București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170*, și în ambele formulare euharistice (CHR și VAS) în manuscrisul *București, BAR slav. 652*. Niciun *Slujebnic* sârbesc tipărit în secolul al XVI-lea nu conține troparul Ceasul al III-lea în interiorul anaforalei. Din câte cunosc, cel mai vechi manuscris din spațiul românesc și sârbesc care conține troparul Ceasului al III-lea atât în CHR, cât și în VAS este un *Liturghier* de proveniență vlahă, *PIEŢ Nr. 80*, datat între 1510 și 1520. Este unul dintre foarte puținele

⁴³ Conform *Slujebnicului* lui Petru Movilă, căderea la proscomidar este săvârșită de preot, zicând de trei ori: „Dumnezeule, milostiv fii mie păcătosului” și făcând trei plecăciuni.

⁴⁴ *Arkhiereskii sluzhebник* 1910, p. 49-50.

⁴⁵ Trembelas 1935, p. 9-10.

⁴⁶ Forma corectă a dialogului este menținută și în *Slujebnicele* de la Vilnius din 1583 (f. 68r-v) și 1598 (f. 61r).

manuscrise liturgice ale tradiției sud-slave din secolul al XVI-lea care să conțină acest adaos⁴⁷. Primele ediții tipărite ale *Slujebnicului* slavon care conțin troparul Ceasului al III-lea doar în CHR sunt cele tipărite la Vilnius în 1583 (f. 78r) și 1598 (f. 70v-71r). În *Slujebnicul* de la Striatin din 1604 troparul este inserat în ambele formulare euharistice, practică ce se impune în prima jumătate a secolului al XVII-lea, inclusiv în Biserica Ungro-Vlahiei, după cum atestă, de pildă, *Liturghierul* de la Dealu⁴⁸ sau manuscrisul *București, BAR slav. 1790*. Manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* conțin deci formulare euharistice care fac parte dintr-o etapă de tranziție, când includerea troparului Ceasului al III-lea în anafora a avut loc treptat, pe când manuscrisul *București, BAR slav. 652* atestă statornicirea acestui tropar în cadrul CHR și VAS.

După ecfonismul marian (care în trecut introducea dipticele pentru adormiți), conform manuscriselor *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29*, în CHR diaconul pomenea în taină pe ctitori și pe cine voia dintre cei morți, iar în VAS acesta îi pomenea pe cei adormiți în general, ambele indicații fiind vestigii ale dipticelor pentru adormiți. Aceleași îndrumări erau cuprinse în *Liturghierul* lui Macarie. Spre deosebire însă de ediția lui Macarie, în manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2*, nici în CHR și nici în VAS nu regăsim indicația adresată protosului de a întrerupe mijlocirile anaforale pentru adormiți cu scopul de a face pomeniri nominale – fapt ce exprimă o confuzie între diptice și mijlociri. Acesta reprezintă deci un aspect liturgic arhaic. Dimpotrivă, conform rubricilor din manuscrisul *București, BAR slav. 29*, în CHR episcopul întrerupea mijlocirile anaforale pentru cei adormiți (după cuvintele: „Și pomenește pe toți cei adormiți întru nădejdea învierii și a vieții veșnice”), pomenindu-i nominal atât pe vii (pomenirea lor în acest punct fiind însă nepotrivită), cât și pe adormiți. Sunt oferite și formule speciale pentru fiecare categorie: pentru vii: „Pentru mântuirea, cercetarea și iertarea păcatelor robului lui Dumnezeu (N) și a episcopului Teodosie⁴⁹”, iar pentru adormiți: „Pentru odihna și iertarea sufletului robului Tău (N), pe care odihnește-l în loc luminat, de unde a fugit durerea și suspinarea, Dumnezeul nostru”. Formule identice se întâlnesc întâi în *Slujebnicul* de la Striatin (p. 164-165), fiind preluate de edițiile ulterioare.

De asemenea, conform aceluiași două manuscrise, după ecfonismul prin care protosul își pomenește superiorul ierarhic, o altă rubrică în CHR îndrumă pe diacon să-i pomenească pe egumen, pe frați și pe alți vii; în VAS indicația prevede diaconului să îi pomenească pe cei vii, în general. La fel se regăsesc îndrumările și în *Liturghierul* lui Macarie.

⁴⁷ Spre exemplu, manuscrisul *MCIII OPT 121*, datat în secolele XVI-XVII, în care troparul Ceasului al III-lea este inclus în ambele formulare euharistice (Jocić 2013, p. 238).

⁴⁸ Qaramah 2024, p. 94.

⁴⁹ Este vorba de mitropolitul Teodosie al Moldovei, cel care a donat manuscrisul Mănăstirii Bogdana.

În manuscrisul *București, BAR slav. 170*, în CHR nu sunt menționate pomenirile diaconale, dar nici cele ale protosului. În schimb, în VAS rubricile sunt identice cu cele din manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 29*. În manuscrisul *București, BAR slav. 652*, în CHR nu sunt menționate pomenirile diaconale, însă cele ale protosului sunt prevăzute atât în CHR, cât și în VAS, în conformitate cu rânduiala indicată în manuscrisul *București, BAR slav. 29* în CHR.

Riturile împărtășirii clericilor din manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 170* corespund formularului din *Liturghierul* lui Macarie. Conform manuscrisului *București, BAR slav. 29* însă, după împărtășirea episcopului din potir, acesta zice: „Iată se atinge de buzele mele și de fărâdeleaga mea și de greșelile mele mă curățește”.

O formulă liturgică similară este spusă de episcop după împărtășirea diaconului din potir. De asemenea, după ce episcopul îl invită pe diacon să se împărtășească din potir, acesta răspunde: „Iată mă apropii de Împăratul cel fără-de-moarte”, și reia cele trei rugăciuni pregătitoare, pe care le-a rostit înainte de împărtășirea din Sfântul Trup („Cred, Doamne ...” etc.). Aceste formule se regăsesc întâi în *Slujebnicul* de la Striatin (p. 198-199), însă în această ediție ritul este și mai dezvoltat. Astfel, manuscrisul *București, BAR slav. 29* atestă o etapă de elaborare a verbozității riturilor cuminecării clericilor, forma oferită de acest manuscris fiind însă mai simplă decât cea propusă de *Slujebnicele* rutene din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În cazul manuscrisului *București, BAR slav. 652*, mai întâi, în locul formulei arhaice de binecuvântare a zeonului („Căldura Sfântului Duh”), indicată în *Liturghierul* lui Macarie și în celelalte manuscrise, este prevăzută formula: „Binecuvântată este căldura sfinților Tăi, acum și pururi ...”. Această formulă apare în *Slujebnicul* de la Striatin (p. 189), fiind preluată de edițiile ulterioare. Manuscrisul *București, BAR slav. 652* redă și un text mai elaborat pe care îl rostește episcopul când oferă Sfântul Trup preotului nou-hirotonit. Nu este oferită o formulă similară pentru administrarea potirului. În acest caz este indicată doar cea declarativă de împărtășire a episcopului însuși: „Mă împărtășesc eu, robul lui Dumnezeu (N), cu Cinstitul și Sfântul Sânge ...”. Iarăși, pentru împărtășirea cu Sfântul Trup nu este oferită formula echivalentă. Astfel de formule declarative apar pentru prima oară în *Slujebnicul* mitropolitului Movilă (1629; CHR, p. 89). Totodată, rugăciunea „Cred, Doamne ...” apare într-o redactare diferită de cea din *Liturghierul* lui Macarie și celelalte manuscrise studiate, fiind specifică edițiilor rutene din secolul al XVII-lea:

<i>Liturghierul lui Macarie</i>	<i>București, BAR slav. 652</i>
Cred, Doamne, și mărturisesc că Tu ești Hristosul, Fiul Dumnezeului celui viu, Care Te-ai pogorât din cer și Te-ai	Cred, Doamne, și mărturisesc că Tu ești Hristosul, Fiul lui Dumnezeu celui viu, Care ai venit în lume să mântuiești pe

întrupat de la Duhul Sfânt ca să mântuiești pe cei păcătoși, dintre care cel dintâi sunt eu.	cei păcătoși, dintre care cel dintâi sunt eu.
--	---

Toate manuscrisele, asemenea *Liturghierului* lui Macarie, indică sărutarea păcii după cuminecarea clericilor. Însă, în privința chemării secundare la cuminecare a credincioșilor, dacă în *Liturghierul* lui Macarie aceasta este împărțită între preot și diacon, în toate manuscrisele ea este atribuită în întregime celui din urmă, ca în *Slujebnicul* tipărit la Vilnius în 1583 (f. 97r)⁵⁰.

În continuare, în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* copiiștii au omis binecuvântarea „Binecuvântat este Dumnezeu nostru”, rostită de preot când ridică potirul de pe altar, după cuminecare, spre a fi dus la Proscomidiar⁵¹, aceasta fiind prezentă numai în manuscrisul *București, BAR slav. 652*.

În privința apolisului CHR, după binecuvântarea finală („Binecuvântarea Domnului ...”), spre deosebire de *Liturghierul* lui Macarie în care urmează îndată stihul „Pentru rugăciunile sfinților părinților noștri ...”, specific mediului monahal⁵², în manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* stihul prevăzut este „Pentru rugăciunile Preacuratei Tale Maici, Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru, miluiește-ne pe noi”, ca în *Slujebnicele* tipărite la Vilnius în 1583 (f. 101r) și 1598 (f. 94r). În manuscrisul *București, BAR slav. 170* stihul concluziv nu este menționat.

În privința formularului Liturghiei Darurilor Înainte-sfințite din manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* acesta corespunde modelului din *Liturghierul* lui Macarie, bazat pe redactarea slavonă athonită finală a rânduielii, codificată în ultimul sfert al veacului al XIV-lea⁵³.

Concluzii

În urma celor prezentate pot fi formulate următoarele concluzii:

1. Asemănările dintre cele trei manuscrise moldovenești: *Cluj, BAR slav. 2, București, BAR slav. 29* și *București, BAR slav. 170* ne permit să presupunem existența unui prototip de *Liturghier / Arhieraticon* popular în

⁵⁰ În *Slujebnicul* de la Vilnius din 1598, f. 88r, chemarea la cuminecare este redată incomplet, lipsind imperativul „apropiați-vă”. Cel mai probabil este vorba de o greșeală de tipar.

⁵¹ Cf. *Liturghierul* lui Macarie. În *Slujebnicele* tipărite la Vilnius în 1583 (f. 98r) și 1589 (f. 89v) binecuvântarea este diferită: „Binecuvântat este Dumnezeu, Cel ce ne luminează și ne sfințește pe noi, ca un bun și iubitori-de-oameni”.

⁵² Acest stih este prevăzut și în redactarea sârbească athonită a *Diataxei*; (Afanas’eva 2015, p. 406).

⁵³ Pentru versiunea slavonă athonită a Liturghiei Darurilor Înainte-sfințite, vezi Afanas’eva 2004, p. 41-44, 183 și urm.

Moldova, bazat, la rândul său, pe un model similar celui oferit de *Liturghierul* lui Macarie, dar care a suferit o serie de revizuiți – odată cu circulația și evoluția formularelor – și influențe liturgice rutene. Astfel, acest prototip poate fi datat în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și a rămas ca etalon cel puțin până la jumătatea veacului al XVII-lea. Acest fapt ne permite să presupunem existența unui curent liturgic conservator în Moldova care a contribuit la păstrarea unor aspecte arhaice ale ritului euharistic bizantin-slav până spre jumătatea secolului al XVII-lea și poate chiar și puțin după, contrar procesului de reformă liturgică contemporan desfășurat în Biserica Ungro-Vlahiei. Acest fenomen conservator din Biserica Moldovei necesită mai multă investigație.

2. Dintre cele trei manuscrise provenite din Moldova, *București, BAR slav. 29* este, după cum am argumentat, cel mai recent, putând fi datat în 1670-1671. Și din punctul de vedere al studierii conținutului, manuscrisul prezintă o serie de trăsături liturgice care l-ar situa cronologic după manuscrisele *Cluj, BAR slav. 2* și *București, BAR slav. 170*, cel din urmă având copierea încheiată în anul 1643.

3. În privința formularelor euharistice (CHR și VAS), manuscrisul *Cluj, BAR slav. 2* prezintă cele mai multe similarități cu cel de la *București, BAR slav. 170*. Acest fapt ar putea încuraja o datare a exemplarului de la Cluj mai apropiată de cel al lui Ivanco. În opinia mea, comparația cu manuscrisul *București, BAR slav. 652* nu aruncă suficientă lumină asupra datării și paternității textului clujean, întrucât fiecare dintre aceste copii a avut un arhetip diferit. Analiza liturghiologică ne-ar permite să coborâm datarea manuscrisului *Cluj, BAR slav. 2* până în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, însă – ținând cont de conservatorismul liturgic al mănăstirilor din Moldova – poate urca chiar până la jumătatea secolului al XVII-lea. O astfel de datare este susținută de ipoteza vechimii legăturii inițiale. Cercetarea continuă, fiind de dorit un studiu mai extins asupra *Liturghierelor* moldovenești din secolele XVI-XVII.

Abrevieri bibliografice

Afanas'eva 2004	– Tatiana Igorevna Afanas'eva, <i>Slavianskaia liturgiia Prezhdeosviashennykh Darov XII–XV vv: tekstologiiia i iazyk</i> , Sankt-Petersburg, 2004.
Afanas'eva 2015	– Tatiana Igorevna Afanas'eva, <i>Liturgiia Ioanna Zlatousta i Vasiliia Velikogo v slavianskoi traditsii (po sluzhebnikom XI–XV vv.)</i> , Moscova, 2015.
Andreev 2021	– Aleksandr Andreev, <i>The Stryatyn Sluzhebnik of 1604 and the Prothesis Rite in the Early 17th Century</i> , în <i>Ostkirchliche Studien</i> , LXX, 2021, p. 56-78.
Arranz 1991	– Miguel Arranz, <i>Les prières pénitentielles de la tradition byzantine. Les sacrements de la restauration de l'ancien</i>

- euchologe contantinopolitain, II – 2 (1ere partie)*, în *Orientalia Christiana Periodica*, LVII, 2, 1991, p. 309-329.
- Arkhierskii sluzhebnik 1910 – *Arkhierskii sluzhebnik*, Moscova, 1910.
- Berza, Nastase 1958 – Mihai Berza, Dumitru Nastase, *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958.
- Biliarsky 2008 – Ivan Biliarsky, *Două manuscrise moldovenesti din colecția Mănăstirii Schimbarea la Față de lângă Veliko Târnovo*, în *Analele Putnei*, IV, 2008, 1, p. 197-204.
- Briquet 1907 – Charles-Moïse Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Paris, 1907.
- Cândea 2012 – Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, vol. IV, București, 2012.
- Constantinescu 1984 – Radu Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor, 1340-1640*, București, 1984.
- Dan 1905 – Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905.
- Gorovei 2012 – Ștefan S. Gorovei, *Din nou despre Ghervasie de la Putna*, în *Analele Putnei*, VIII, 2012, 1, p. 187-212.
- Jocić 2013 – Nikola Jocić, *Srpska liturgijska praksa u 17. veku – MSPC ORG 84, MSPC ORG 121 i SANU 356*, în *Bogoslovlje*, I, 2013, p. 230-248.
- Libidov 2020 – Anca Libidov, *Manuscrisele slavone de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. Studiu monografic și antologie de texte*, București, 2020.
- Lința 1980 – Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, București, 1980.
- Macarie 2008 – *Liturghierul lui Macarie: 1508 – 2008. Studii introductive și traducere*, Târgoviște, București, 2008.
- Mihail 2011 – Zamfira Mihail, *Două Liturghiere arhieresti copiate de ieromonahul Ghervasie de la Putna (1676-1677). Preliminarii filologice*, în *Analele Putnei*, VII, 2011, 1, p. 37-62.
- Nicolescu 1964 – Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române. Secolele XIV-XVIII. Catalog*, București, 1964.
- Nikol'skii 1885 – Konstantin Nikol'skii, *O sluzhbah Russkoi Tserkvi, byvshikh v prezhnikh pechatnykh bogoslužhebnykh knigakh*, Sankt-Petersburg, 1885.
- Panaitescu 1959 – Petre P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, 1959.
- Panaitescu, Mihail 2018 – Petre P. Panaitescu, Zamfira Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III.1, București, 2018.
- Qaramah 2024 – Mihail Khalid Qaramah, *Contribuții la istoria ritului bizantino-slav al românilor. Liturghierul de la Mănăstirea Dealu (1646)*, în Ana Dumitran (coord.), *Ecclesia super omnia*, Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2024, p. 63-108.
- Székely 2007 – Maria Magdalena Székely, *Manuscrise răzlețite din scriptoriul și biblioteca Mănăstirii Putna*, în *Analele Putnei*, III, 2007, 1, p. 153-180.
- Székely 2011 – Maria Magdalena Székely, *În jurul datării Liturghierului lui Ghervasie de la Putna (BAR Cluj, ms. sl. 2)*, în *Analele Putnei*, VII, 2011, 1, p. 63-90.

- Taft, Parenti 2014 – Robert F. Taft, Stefano Parenti, *Il Grande Ingresso. Edizione italiana rivista, ampliata e aggiornata*, Grottaferrata, 2014.
- Trembelas 1935 – P. Trembelas, *Hai treis leitourgiai kata tous en Athinaiis kodikas*, Atena, 1935.
- Tucker 2023 – Gregory Tucker, *The Hymnography of the Middle Byzantine Ecclesiastic Rite & Its Festal Theology*, Münster, 2023.
- Turdeanu 1985 – Emil Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985.
- Vătășianu 1959 – Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959.
- Velculescu, Olar 2010 – Cătălina Velculescu, Ovidiu Olar, *Ms. rom. 1790: raporturi cu Movilă 1629 și cu ms. 1216 de la Cluj*, în Cătălina Velculescu, Ileana Stănculescu, Zamfira Mihail, Ovidiu Olar (ed.), *Manuscris trilingv – preliminarii la o editare*, București, 2010, p. 33-66.
- Velculescu et alii 2013 – Cătălina Velculescu, Ileana Stănculescu, Zamfira Mihail, Ovidiu Olar (ed.), *Arhieratikon trilingv. Ms.rom. 1216 de la B.A.R. Cluj*, București, 2013.
- Velculescu et alii 2021 – Cătălina Velculescu, Policarp Chițulescu, Ileana Stănculescu, Zamfira Mihail, Ovidiu Olar (ed.), *Slujebnicul Mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei. Ms. rom. 1790 de la Biblioteca Academiei Române – București*, București, 2021.
- Velkov 2005 – Asparuh Velkov, *Les filigranes dans les documents ottomans: divers types d'images*, Sofia, 2005.